

גלעד | לתולדות יהודי פולין ותרבותם

גלעד

לתולדות יהודי פולין ותרבותם

כרך כו-כז

עורך: גרשון בקון; עורכי משנה: סקוט אורי, אבנר הולצמן ואדם טלר

המכון לחקר תולדות יהדות פולין ויחסי ישראל-פולין
המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן
אוניברסיטת תל אביב
תשפ"א

גלעד הוא כתב-עת שפיט היוצא לאור באופן קבוע מאז שנת תשל"ג
פרסומי המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן
ספר 207

מאסף זה יצא לאור בסיוע בית שלום עליכם והפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב

מזכיר המערכת ועורך מדור ספרים: דרור שגב
עריכה והבאה לדפוס, חלק עברי: אבי בן-אמתי
עריכה והבאה לדפוס, חלק אנגלי: רוביק דניאלי

עיצוב ועימוד: אלה רסקין

המכון לחקר תולדות יהדות פולין ויחסי ישראל-פולין
המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן
אוניברסיטת תל-אביב 6997801
galed@tauex.tau.ac.il

© אוניברסיטת תל אביב תשפ"א
מסת"ב 0334-4258
דפוס קופי סנטר, אוניברסיטת תל אביב

Cover picture: A woman giving birth on a birth chair. From the book *Der Rosengarten* (2nd edition, 1515) by Eucharius Rösslin (c. 1470-1526).
© Royal College of Physicians

על הכריכה: "אשה כורעת ללדת על כסא לידה", מהספר 'גן הוורדים' (מהדורה שנייה, 1515) מאת יוקריוס רוזלין (ס. 1470-1526).
© הקולג' המלכותי לרופאים

תוכן העניינים

11 פתח דבר - גרשון בקון

ענת ואתורי

דומה אך שונה: הנקה בקרב יהודים ונוצרים בממלכת פולין-ליטא
15..... והשלכותיה הדמוגרפיות

אריה יריב

37..... לקורות השפטנות בעדת היהודים-הקראים בממלכת פולין-ליטא

חן מנדל-אדרעי

”סיפורים אשר שמעתי מאנשי אמת”: סמכות, פואטיקה ומודרניזציה
69..... בספרות השבחים החסידית

עוז בלומן

101..... אנטוקולסקי כאדם: הלל צייטלין והאמנות החזותית בוילנה

שמחה שלסקי

הבניית קריירה על-ידי תנועת הנוער: השומר הצעיר בפולין שלפני
123..... מלחמת העולם השנייה

עירית עילם עבדי

157..... דימוי העיירה היהודית כבית קברות בספרות העברית והיידית עד 1939

יעקב ברנאי ואירית צ'רניאבסקי

”להיות קומוניסט בלב שלם, בכל מאוּדך ובכל נפשך זה לא דבר קל”: קלמן
175..... גלברד (1905-1950) – קורותיו של קומוניסט יהודי-פולני-ארצישראלי

לזכרם

מתתיהו מינץ (1923-2017)

215..... מרקוס זילבר

ביקורות ספרים

יעקב שביט

Daniel Kupfert Heller, *Jabotinsky's Children: Polish Jews and*
231..... *the Rise of Right-Wing Zionism*

נעמי שריג

Serguey R. Kravtsov, Vladimir Levin, *Synagogues in Ukraine:*
235..... *Volhynia*

מרקוס זילבר

Shoshana Ronen, *A Prophet of Consolation on the Threshold*
241..... *of Destruction: Yehoshua Ozjasz Thon, an Intellectual Portrait*

רותי אבליוביץ'

דיאגו רוטמן, הבמה כבית ארעי: התיאטרון של דז'יגאן ושומאכר (1980-1927) ...
245.....

249..... **תקצירים בעברית של המאמרים באנגלית**

253..... **ספרים שהתקבלו במערכת**

256..... **תיקון טעות**

תוכן החלק האנגלי

9 פתח דבר - גרשון בקון.....

חאמרים

אלכסנדרה יקובצ'אק

15 יהודים, זנות ומשבר ההנהגה המסורתית בחברה היהודית במזרח אירופה.....

מרתה מרזנסקה-משעני

41 הירש דוד נומברג ו"המולדת האם" האבודה.....

קמיל קיאק

"הדרך לפשיטיק": הסתה וסוציו-טכנולוגיה של אלימות באזור קיילצה,

59 1936-1931.....

אנה קלויץ

עיתונות היידיש בוורשה ומאבקה ברדיפת היהודים בגרמניה הנאצית,

103 1935-1933.....

מריה פרניץ

"פקודת הגטו מכרסמת בעולמנו המדוכא!": שמועות בנוגע לגטו בוורשה,

131 1940-1939.....

אלז'בייטה קוסבסקה

התרגום העברי ל"מיתולוגיה": ההתכתבות בין יאן פרנדובסקי,

161 דוד לייזר ורוד בן-גוריון.....

בוז'נה שיינוק

ענייני יהודים בפעולות שירותי הביטחון החשאיים במדינות הקומוניסטיות

185 של מזרח אירופה ומרכזה, 1953-1948.....

מוניקה סטנפיין

חזרתם של יהודים פולנים לערי הולדתם לאור ספרות תיעוד אישית:

207 דוגמאות מוורשה, מלודז' ומקרקוב.....

נרטיב

אווה קוז'מינסקה-פריילק וגבריאל פינדר

227 חיים בנפרד: היחסים בין פולנים ליהודים בפולין הקומוניסטית, חלק ב'.....

ספרים

אלה באואר

דניאל בלממן (עורך), היסטוריה מתנגשת וקיום משותף: פרספקטיבות חדשות
על המפגש היהודי-פולני..... 271

פשמיסלב זוואדה

Zofia Trębacz "Nie tylko Palestyna. Polskie plany emigracyjne
281..... wobec Żydów 1935-1939"

גרשון בקון

Marcin Wodziński, *Hasidism: Key Questions*
284..... Marcin Wodziński, *Historical Atlas of Hasidism*

293..... **חקצירים באנגלית של המאמרים בעברית**

299..... **רשימת המשתתפים בגלעד כו-כו**

פתח דבר

אנו שמחים ומתכבדים להציג את הכרך הנוכחי של גלעד בפני ציבור הקוראים והחוקרים. זה הכרך הראשון שמופיע אחרי שלושת העשורים בעריכתו הנכונה של דוד אנגל, ואני מודה לו על עידודו ותמיכתו כשאנחנו נכנסים לעידן חדש בתולדות כתב העת הנכבד הזה. בהחלט מאתגר ללכת בעקבות תקופה ארוכה ומוצלחת כל כך.

המגוון הרחב של הנושאים המופיעים בכרך זה משקף את המרחב המרשים של תחום לימודי יהדות פולין, כרונולוגית וגם נושאית. ביחס לראשון, לאחרונה ישנה הטיה בולטת לטובת העניין והמחקר של העת החדשה, ואילו ימי הביניים ומה שמכונה תור הזהב של יהדות פולין מוזנחים יחסית.

היבט נוסף של מחקרים פולניים-יהודיים שאסור לקחת כמוכן מאליו הוא היקפו הבין-לאומי באמת, כאשר חוקרים מישראל, מפולין, מארצות הברית, מקנדה וממספר מדינות במרכז אירופה ומזרח אירופה משתתפים באופן קבוע בכנסים בין-לאומיים, ומשתפים פעולה בפרויקטים מחקריים תוך יצירת קהילה מתמדת ותוססת של חוקרים. מציאות זו התפתחה בשלושה-ארבעה העשורים האחרונים, אך נותרה עבורי מקור לתמיהה והשראה. רשימת התורמים לכרך הנוכחי משקפת שינוי חדש וחשוב זה בתחום.

בחלק העברי של כרך זה יש לנו שני מאמרים שהם חריג מבורך למחסור היחסי במחקרים בנושאים מימי הביניים או ראשית העת החדשה. ענת ואתורי מציגה מגוון מרשים של מקורות, יהודיים וכלליים כאחד, ומציעה ניתוח השוואתי של מנהגי ההנקה השונים של משפחות יהודיות ולא יהודיות בפולין-ליטא, ומדגימה עד כמה קידמו מנהגים יהודיים ארוכי שנים באזור זה את הישרדותם של תינוקות בשנה הראשונה המכריעה של חייהם. ממצאיה של ואתורי הם תרומה משמעותית לוויכוח המתמשך בין היסטוריונים ודמוגרפים בנוגע לגידול הטבעי הגבוה יחסית בקרב יהודי פולין. אריה יריב מתעד את ההיסטוריה והמבנה הייחודי של ההנהגה הקהילתית של העדה הקראית בפולין-ליטא. באמצעות מספר רב של מקורות ארכיוניים ומודפסים יריב מנתח את אופייה המתפתח של משרת שופט הקראים, ומראה קווי דמיון ושוני בין אותה משרה לבין ההנהגה הקהילתית הנבחרת של הקהילה הרבנית. בנספח למאמר מופיעה רשימה של נושאי המשרה של שופט הקראים במשך שלוש מאות שנה.

במאמר ההיסטורי הבודד בכרך הנוכחי העוסק בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים אלכסנדרה יקובצ'אק בוחנת את התגובות היהודיות לתופעות של סחר בנשים וזנות במזרח אירופה. המאמר שלה מנתח את התגובות של האליטות היהודיות במזרח אירופה דרך עדשת "הבהלה המוסרית" כדי להמחיש את הקשר הישיר בין השיח היהודי בנושא הסחר בנשים למשבר הסמכות העמוק יותר בקהילה היהודית. נרטיבים של סחר בנשים שיקפו חרדות גדולות יותר שפקדו חברה משתנה, שבניגוד לארגנטינה וארצות הברית לא עמדה בפני זרם גדול של מתיישבים חדשים. למעשה היא התמודדה עם מצב הפוך – שינויים משמעותיים בעקבות הגירה פנימית והגירה מעבר לים של חברה.

שלושה מאמרים עוסקים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. קמיל קיאק מספק נקודת מבט חדשה על התסיסה והאלימות האנטי-יהודית בפולין בשנות השלושים. על בסיס חומר ארכיוני חדש הוא מציג מקרה מבחן של פעילות הימין הרדיקלי הפולני במחוז קיילצה בשנים 1931-1936. באזור זה התרחשו כמה מהמקרים המפורסמים ביותר של אלימות אנטי-יהודית, בנוסף למאות תקריות אחרות שברובן לא זכו לפרסום רבים. קיאק מראה את תפקיד-המפתח שמילאו מסיתים עירוניים שהגיעו לעיריות וכפרים קטנים. תוך ניצול המשבר הכלכלי ההולך וגובר באזור הכפרי הפולני הם האשימו את "הניצול הכלכלי היהודי" במצוקתם של האיכרים, הטיפו לאלימות נגד היהודים, ותקפו את הממשלה שלטענתם שימשה מגן היהודים. במחקר סוציולוגי בעיקרו המאמר העברי של שמחה שלסקי מתאר את תהליך הבניית מסלול קריירה חדש לנוער שפותח על ידי תנועת השומר הצעיר בפולין. במקום התפיסה המסורתית של "תכלית", מבט מעשי של שאיפות קריירה המבוסס על רכישת הכלים החינוכיים והחברתיים לקריירה שתאפשר לצעירים למצוא את מקומם בחברה הפולנית ולהקים משפחה, הציעה התנועה חזון אלטרנטיבי של "קריירה" שבמרכזו הכנה לעלייה לארץ ישראל וחיים שיתופיים בקיבוץ. אנה קלוץ דנה בתפקידה של עיתונות היידיש בוורשה במאבק נגד רדיפת היהודים בשנים הראשונות למשטר הנאצי בגרמניה. עיתונאים יהודים בפולין ראו זה מכבר את תפקידם כחינוכי ולא רק כמסירת מידע. במקרה של גרמניה הנאצית הם רצו לא רק לסקר את האירועים שם, אלא גם לאסוף ראיות ולגייס את הקהילה היהודית בפולין להיות חלק מתנועת המחאה. הכותבת מתארת את מעורבותם של עיתונאים מובילים בפעולות החרם, ומציגה גם את השיטות לאיסוף מידע ודיווח על אירועים מתמשכים בתקופה שבה המשטר החדש בגרמניה הגביל קשות עיתונאים יהודים זרים.

בתקופת השואה דנה מריה פרנץ בתפקודן של שמועות באוכלוסייה היהודית והפולנית סביב הקמת גטו בוורשה במהלך התקופה שמתחילת הכיבוש הגרמני של הבירה ועד להקמת הגטו בפועל בסתיו 1940. היא סוקרת את המנגנונים שבהם השתמשו תושבי העיר היהודים והפולנים כדי לפענח את המשמעות של מעשים ושמועות על פעולות הנוגעות להקמתו של הגדול שבגטאות בפולין. הניתוח שלה מבוסס על ממצאים ממחקר סוציולוגי ופסיכולוגי כללי.

בתקופת השלטון הקומוניסטי בפולין מציגים אווה קוז'מינסקה-פריילק וגבריאל נ' פינדר את החלק השני והאחרון של המונוגרפיה שלהם על יחסי פולנים-יהודים בפולין הקומוניסטית בשנים 1945-1989. בחלק זה של המאמר הסינתטי והפרשני שלהם הם בוחנים כמה נושאים עיקריים: הזיכרון הקולקטיבי השונה של פולנים ויהודים; קשריה של פולין עם מדינת ישראל; האימוץ הדרגתי-משמעי של יהודי פולין והעבר היהודי בפולין על ידי כוחות בחברה הפולנית שהתנגדו למשטר הקומוניסטי; ואי פתרון תביעותיהם של היהודים מממשלת פולין אחרי המלחמה להחזיר רכוש שננטש או נבזז בתקופת השואה. בסיכום המאמר מסכמים המחברים את הממצאים הכוללים שלהם. בווז'נה שיינוק מרחיבה את המבט ההיסטורי כדי לרדן בדרכים שבהן טיפלו כוחות ביטחון הפנים במדינות הקומוניסטיות במזרח אירופה, כולל פולין, בענייני היהודים בשנים האחרונות לשלטונם של סטלין. במונחים רבים שימשו הדפוסים שנקבעו בכרית המועצות מודל למדיניות שננקטה במדינות הלוויין. באמצעות שילוב של מקורות ארכיוניים ומודפסים הכותבת מתארת את המאפיינים הכלליים של אותו מודל ומציגה את הדרכים שבהן הוא אומץ באותן מדינות, אך היא מצביעה גם על הווריאציות המקומיות הרבות במדיניות זו. במאמרם העברי יעקב ברנאי ואירית צ'רניאבסקי בוחנים מספר היבטים של תולדות הקומוניסטים היהודים בפולין ובישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים דרך עדשת הביוגרפיה של פעיל הקומוניסטי המוביל קלמן גלברד (1905-1950). על סמך מספר רב של מקורות עוקבים המחברים אחר חייו של גלברד משנותיו הראשונות בפלונסק לפעילותו הקומוניסטית בפולין שבין מלחמות העולם, בארץ ישראל ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, עד למחלתו ולסיום הטרגי של חייו בסנטוריום בפולין. ולבסוף מוניקה סטנפיין מנתחת ארבעים נרטיבים של שובם של יהודי פולין לעיירות מולדתם לאחר השואה, ביקורים שהתרחשו בין השנים 1957 ל-1990. כל החוזרים שכתביהם נותחו במאמר זה חולקים חוויות משותפות, ואלה הן: ילדות בפולין שבין מלחמות העולם, הישרדות בשואה והגירה מפולין. ברוב הנרטיבים המטרה הסופית של השיבה הייתה לבקר בבית המשפחה לשעבר. בתחום הספרותי הגיליון הנוכחי של גלעד כולל חמישה מאמרים. מאמרה העברי של חן מנדל-אדרעי מציג פרספקטיבה מקורית על התפתחות ספרות השבחים החסידית בגליציה באמצע המאה ה-19. תוך שימוש בכלים ביקורתיים-ספרותיים היא מראה כיצד הגיבה ההגיוגרפיה החסידית החדשה לשינויים הארגוניים והתודעתיים שעברו על יהודי גליציה באותה תקופה, וכן ממקמת ספרות זו כחלק של השיח המודרני. מאמרו העברי של עוז בלומן מציג פרשנות חדשנית לתקופת וילנה (1905-1906) בקריירה של הלל צייטלין. המחבר טוען כי לא רק האירועים הפוליטיים הגדולים של אותה תקופה (פוגרומים, מהפכה, הגירה ומלחמה) הם שהשפיעו על ההתפתחות האינטלקטואלית והאמנותית של צייטלין. הוא גם עבר טרנספורמציה אסתטית, כפי שבאה לידי ביטוי במאמרו היידי על הפסל מרק אנטוקולסקי. בלומן מציג שזו לא הגזמה לטעון שצייטלין המאוחר – סופר חסידי, מיסטיקן ומתרגם ספר הזוהר – החל את דרכו הייחודית עם המפגש שלו עם האמנות החזותית בוילנה. מצורף למאמר תרגום לעברית של המאמר המקורי של צייטלין.

המאמר העברי של עירית עילם עבדי על דמותה של השטעטל כבית קברות בספרות עברית וידידיש עד 1939 הוא תרומה חשובה להבנת המספר הגדול של יצירות ספרות העוסקות בתפיסת דעיכתה והיעלמותה הקרובה של עיירת השוק היהודית המסורתית. המאמר כולל ניתוחים מעניינים של יצירות ספציפיות, וכיניהן "אורח נטה ללון" של עגנון וסיפורו הקצר של פרץ "עיר המתים". מרתה מרזנסקה־משעני מנתחת את דמותו האניגמטית והנוגה של הירש דויד נומברג (1876-1927), עמיתם וידידם של סופרים עבריים וידידישאים גדולים בתקופתו, אך יצירותיו הוא בשפות אלה הוזנחו יחסית. המחברת מציגה קריאה בכמה מסיפוריו המוקדמים ביותר של נומברג, ומראה את ההתפתחות של אישיותו של נומברג ושל הדימוי הספרותי המפורסם ביותר שלו – האינטלקטואל היהודי הצעיר שעבר טראומה באוכדן עולמו המוכר ("התלוש" של הספרות העברית שהביא נומברג גם לספרות יידיש). הפריט הספרותי האחרון, מאת אלז'בייטה קוסבסקה, מציג את ההתכתבות בין שלוש דמויות סביב התרגום לעברית של ספר פולני על מיתולוגיה. הספר, על המיתוסים של היוונים והרומאים הקדומים, פורסם בעברית זמן קצר לאחר עצמאות ישראל. הסופר יאן פרנדובסקי, המתרגם דוד לייזר ודוד בן גוריון, ראש הממשלה הראשון של ישראל, הוקסמו כולם מן העת העתיקה, מה שעולה בבירור מההתכתבות. קוסבסקה מפרסמת את המכתבים, ומספקת חומר רקע על שלוש הדמויות ועל התקבלות הספרות הפולנית במדינת ישראל הצעירה.

מדור הנקרולוגים בכרך זה של גלעד כולל מאמרו הביו־היסטוריוגרפי המקיף והמרגש של מרקוס זילבר על מורו ורבו פרופ' מתתיהו מינץ (1923-2017).

בסיום העבודה על כרך כו-כז של גלעד ברצוני להודות לכל מי שסייע בהפקתו. ראשית כול לעורכי־המשנה אבנר הולצמן, סקוט אורי ואדם טלר, שתמיד היו מוכנים לסייע, אם במשימה הסיזיפית של חיפוש כותבים ואם בשיפוט הראשוני של כתבי היד שהוגשו. תודה מיוחדת למנהל המערכת שלי, דרור שגב, שהיה מקור אינסופי למידע והדרכה, והוא משמש כשומר "הזיכרון המוסדי" של כתב העת. אחרונים חביבים יצוינו בתודה האנשים והנשים הרבים שמאפשרים, הן בחומר והן ברוח, את הוצאתו לאור של כרך זה: פרופ' חווי דרייפוס, ראשת המכון לחקר תולדות יהדות פולין ויחסי ישראל-פולין באוניברסיטת תל אביב; פרופ' אברהם נוברשטרן, ראש בית שלום עליכם; אבי בן-אמתי, עורך הלשון של החלק העברי; רוביק דניאלי, עורך הלשון של החלק האנגלי; שרה אפל, מזכירת מרכז גולדשטיין־גורן לחקר התפוצות באוניברסיטת תל אביב. כולם יעמדו על הברכה על עזרתם החשובה.

גרשון בקון